

over sovjetsociologie: twee signalen

Kornelis Veenstra
Pieter de Smit

Het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* heeft sinds het verschijnt grote belangstelling aan de dag gelegd door de geschiedenis van de sovjetsociologie. In de eerste jaargang van het *A.S.T.* verscheen een "*Balans van een halve eeuw ontwikkeling in de russische sociologie*" van de hand van B.A. Tsjagin en V.P. Fedotov en nu in de derde jaargang is het woord aan Ilja Zemtsov om een andere kijk te geven op de "*Opkomst en ondergang van de sovjetsociologie*."

Het eerste stuk is een voorbeeld van de epische geschiedschrijving, welke in de Sovjetunie een hoge vlucht heeft genomen en waarin zoals zal blijken Tsjagin een meester is. In triomfale bewoordingen wordt de bijdrage van het wetenschappelijke marxisme-leninisme aan de totstandkoming van het russische socialisme geschilderd en wordt een inventarisering gemaakt van de strijdvaardige daden waartoe het zich opmaakt. Het tweede relaas is meer een tragedie waarin een onthullend beeld wordt gegeven van persoonlijke kuiperijen, hun institutionele belichaming en een aanzet wordt gegeven voor een meer structurele benadering. De tegenstrijdigheid in de beide beschrijvingen van eenzelfde geschiedenis springt onmiddellijk in het oog. Gedreven door nieuwsgierigheid ziet de lezer zich dan genoopt de bespeurde optiek biografisch te verklaren. Dan blijkt dat Tsjagin en Fedotov hun werkzaamheden in de Sovjetunie nog voortzetten (Tsjagin heeft nog vorig jaar een boek het licht doen zien over de "partij"digheid in de sociale wetenschappen (1) terwijl Zemtsov professor in de sociologie is aan de universiteit van Jeruzalem. Voor wie in kaf en koren denkt zal deze geografische plaatsaanduiding boekdelen spreken. De bedoeling van dit artikel is echter indien mogelijk een tipje van de resterende sluiers rond de geschiedenis van de sovjetsociologie op te lichten. Derhalve is het interessant wat achtergrondinformatie over beide auteurs naar voren te halen. Op deze manier van cross-examination is het dan mogelijk zowel het demasqué door een dissident als de kanonieke heroiek van een partokraat in een nieuw daglicht te zetten. Aan de ene kant blijkt immers dat de sociologie zoals die officieel naar voren komt in de Sovjetunie vooral wanneer het de eigen geschiedschrijving betreft, in ernstige mate lijdt aan hagiografische aderverkalking, terwijl uit de hoek van de "outcasts" de neiging bestaat hun kritiek op de sovjetmaatschappij meestal persoonlijk en anekdotisch te funderen.

In de *Balans* vertellen Tsagin en Fedotov over de standvastige arbeid in de dertiger jaren rond de toeëigening van Lenins filosofische en sociologische nalatenschap welke de inzet eiste van een groot aantal jonge specialisten, wier opleiding aanzienlijke tijd in beslag zou nemen. "Daarom werd in die jaren steeds vaker het ernstige gebrek aan hooggekwalficeerde Marxistische kaders merkbaar. Deze problemen waren er de oorzaak van dat het ontwikkelingstempo van het sociologisch denken in de dertiger jaren, en ook in de veertiger jaren wat lager lag in vergelijking met de periode daarvoor." (2).

Over deze dertiger jaren doet echter Zjores Medvedev in een verhaal over zijn ouders (Rasskaz o roditeljach) een geheel ander boekje open. In dit verhaal dat in 1973 verschijnt in *Novy Zjoernal* (No. 112, sept.), een emigré-tijdschrift uitgegeven in New York, vertelt hij over de nachtelijke arrestatie van zijn vader, lektor in de filosofie aan de militair-politieke "Lenin"-akademie te Moskou. Bij deze arrestatie hoort de jonge Medvedev zijn moeder zeggen dat Tsjagin en Proetsjanskij zijn vader hebben aangeklaagd. Alle verzoeken om vrijlating en petitie gericht aan het Bureau van de Prokureur-Generaal, de NKVD, het Volkscommissariaat van Defensie en de Opperste Sovjet blijven echter tevergeefs. De verklaringen die vader Medvedev later op schrift stelt en via zijn vrouw naar de bovengenoemde instellingen stuurt, richten zich tegen de lasterlijke beschuldigingen van Tsjagin, Proetsjanski en Vasjoekov, die hem en vele anderen hebben weggewerkt.

Zjores Medvedev vertelt dan van zijn bewustwording van de werkelijke gang van zaken rond deze gebeurtenissen: "De arrestatie van mijn vader, evenals die van vele andere sovjetfilosofen en historici was niet zomaar een chaotisch verschijnsel. Dit begreep ik pas veel later. Gedurende de twintiger en dertiger jaren werd er op deze wetenschapsterreinen een ingewikkelde strijd gevoerd tussen enerzijds geleerden, die van mening waren dat de klassieken van het marxisme slechts de methoden en de vooronderstellingen van de wetenschap samengevat hadden en dat het nodig was door verbreding en verdieping deze wetenschap verder te ontwikkelen, en anderzijds zij die van mening waren dat de klassieken reeds alles hadden vastgelegd wat nodig was. Volgens de opinie van de tweede groep moesten de verklaringen en de analyses die te halen zijn uit het werk van de grondleggers van het marxisme op allerlei terreinen toegepast worden. Nieuwe ideeën in de filosofie ontvouwen konden alleen de leiders, de genieën, van wie alleen Stalin nog in leven was. Op het gebied van de geschiedeniswetenschap lag de scheidslijn tussen de richtingen nog eenvoudiger. De strijd werd hier gevoerd tussen degenen die de geschiedenis konden vervalsen door eruit eens befaamde en verdienstelijke personen te schrappen en hun verdiensten aan anderen toe te schrijven, en degenen die naar eer en geweten historisch onderzoek deden. Wie de overwinning heeft behaald in deze strijd onder de omstandigheden van de stalinistische terreur is voldoende bekend en wat er van onze filosofie en geschiedenis terecht gekomen is, dat is niet minder

bekend".

Medvedev vertelt dan hoe hij in het begin van de jaren zestig de naam Tsjagin, die hem sinds hij als tienjarige jongen de naam het eerst hoorde, door het hoofd is blijven spoken, weer tegen komt in de Izvestia, en wel op een lijst van namen met geleerden die kandidaat staan voor de vacatures van lid en correspondent-lid van de Akademie van Wetenschappen van de Sovjetunie. Zijn nieuwsgierigheid wordt gewekt en hij besluit de tussentijdse wetenschappelijke avonturen van de "rode" professor na te trekken.

"Ik ging onmiddellijk naar de Lenin-bibliotheek en begon jaaroverzichten van boeken en artikelen op auteur na te gaan. Immers het doorwerken van kaartenbakken van de bibliotheek is een methode waarop niet te bouwen valt. In de katalogusbakken staan kaarten die de auteurs zelf, uit schaamte voor hun vroeger werk, eruit kunnen nemen en zonder een spoor achter te laten kunnen vernietigen. Ook de bibliotheekfunctionarissen verwijderden vele kaarten wanneer er besloten is een bepaald boek uit de toegankelijke boekerei van de bibliotheek te verwijderen. Mijn vast vermoeden werd bewaarheid, Boris Aleksandrovitsj Tsjagin, tegenwoordig correspondent-lid van de Akademie van Wetenschappen, dat was diezelfde garnizoenscommissaris die in de dertiger jaren verbonden was geweest aan de militair-politieke "Lenin"-akademie...

Tot 1938 vond ik maar één boekje van Tsjagin: *Tegen de reactionaire theorieën op het houtfront*, uitgegeven in 1932. De voorname opbloei in zijn produktiviteit begon in 1940... In 1940 publiceerde Tsjagin het boek: *De strijd van Lenin voor het marxistische materialisme in de twintiger jaren*, en in 1948 verscheen zijn boek: *De partijdigheid van de filosofie en de strijd met het burgerlijk objektivisme* en daarop volgde in 1950 het boek: *De strijd van het marxisme-leninisme tegen de reactionaire filosofie*. Tussen 1950 en 1958 werd het stiller, maar daarna kwamen bijna weer dezelfde titels en het waren allemaal lijvige werken: *De strijd van het marxisme-leninisme tegen de filosofie van het revisionisme* in 1959, *Uit de geschiedenis van de strijd van Lenin voor de ontwikkeling van de marxistische filosofie* in 1960, *Uit de geschiedenis van de strijd tegen het filosofisch revisionisme* in 1961.

Strijdlustig en ontmaskerend waren ook de talrijke tijdschriften en krantenartikelen van Tsjagin. Tientallen gelijksoortige titels: *Lenin en de strijd*;.....: *Stalin en de strijd*;..... *Revisionisme en bourgeois-ideologie, het anglo-amerikaanse racisme en de hedendaagse ideologie van het kosmopolitisme*, etc. Tsjagin had een inbreng in alle politieke campagnes van na de oorlog; tegen het kosmopolitisme (zionisme), tegen het Morga-nisme, tegen het revisionisme. Hij had echter geen deel in de campagne gericht op de ontmaskering van de persoonsverheerlijking van Stalin. Of hij voelde dat deze niet lang zou duren, of hij was te zeer verbonden geweest met deze verheerlijking in de voorafgaande jaren. Uit de jaaroverzichten is het soms ook mogelijk de morele kwaliteiten van een auteur op te maken. Tsjagin beoogde met zijn publicaties duidelijk niet alleen wetenschap-

pelijke of politieke doeleinden maar hij dacht ook hard aan de commerciële kant van de zaak. Eén en hetzelfde artikel publiceerde hij vaak in verschillende provinciale kranten, er vanuit gaande dat in Litauen geen Oezbeekse kranten worden gelezen. Het artikel van Tsjagin *De strijd van Lenin voor de theoretische grondslagen van de partij* werd bijvoorbeeld op verschillende data in tientallen kranten afgedrukt. Heel vaak worden directieve artikelen tegelijkertijd in vele kranten gepubliceerd, maar zij verschijnen op een en dezelfde dag of een dag na het verschijnen in de centrale pers. Het artikel van Tsjagin echter verscheen begin maart 1949 voor het eerst in de *Pravda van het Oosten*, een week later werd het gepubliceerd in de *Pravda van Kazachstan* en in *Sovjet-Kirgizië*, en weer twee dagen later in *Sovjet-Litauen* en in *Sovjet-Estland* en daarop nog in een aantal andere republieken. Het artikel van Tsjagin *Over het werk van kamerad Stalin "Anarchisme en Socialisme"* verscheen voor het eerst op 12 mei 1948 in het blad *Communist van Tadsjikistan*, op 14 mei werd het gepubliceerd in het blad *Communist van Armenië*, op 21 mei in de krant *Lenin's banier* in Petrozavodsk, op 12 juni in *Sovjet-Moldavië*, op 16 juni in de *Toerkmeense Vonk*, en de gehele zomer van 1948 trok het rond van de ene provinciale krant naar de andere. Aangenomen moet worden dat hij van alle kranten honoraria kreeg. Het zou te saai worden om nog meer voorbeelden aan te dragen van deze manier van doen van Tsjagin."

Medvedev vertelt vervolgens over de verdere pogingen van Tsjagin om volwaardig lid te worden van de Akademie van Wetenschappen, maar doordat hij steeds gepasseerd schijnt te worden lijkt het dat voor Tsjagin de kans verkeken is. Wel komt er ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag een herdenkingsartikel in *Vraagstukken van de Filosofie*. Grote aandacht wordt in dit artikel geschonken aan Tsjagin's bijdrage aan de uitwerking van Lenin's filosofische nalatenschap, maar over zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de theoretische erfenis van Stalin en over zijn anti-semitische artikelen wordt met geen woord gerept.

Tot zover dus Tsjagin, een man die zoals blijkt de tand des tijds met vlag en wimpel heeft kunnen doorstaan.

Anders is het gesteld met Ilja Zemtsov, nu wonend in Israel en vandaaruit artikelen schrijvend over de Sovjetunie en de sovjet-sociologie. Zelf vermeldt hij op zijn publicatielijst naast sociaal-psychologische artikelen dat hij tussen 1960 en 1972 schreef voor onder meer de *Bakinski Rabotsji*. Nieuwsgierig geworden vanwege de "inside-information" waarover Zemtsov in zijn artikel over de russische sociologie schijnt te beschikken blijkt enig spoorwerk niet een evengrote oogst op te leveren als voor Tsjagin, maar niettemin komt er een artikel boven water en wel met de gedenkwaardige titel *Krisis van de burgerlijke sociologie*. Dit artikel verschijnt in de *Bakinski Rabotsji* op 12 september 1969. Op het eerste gezicht is het geheel en al in lijn met de activiteiten zoals die door Tsjagin in zijn geschiedenis van de sociologie voor die periode zijn

uitgestippeld: "een scherp ideologisch offensief werd nu ingezet tegen de buitenlandse burgerlijke en revisionistische sociologie (3)". In het verre Bakoe neemt Zemtsov deel aan dit "offensief" door een kritische verwijzing naar G. Kaufman en G. Becker, die over de politieke inertie en het morele verval klagen dat in het westen bestaat. Verder wordt nog de filosofie van Heidegger en Jaspers gehekelde die voor de burgerlijke maatschappij geen andere ideologie kunnen aandragen dan een nihilistisch existentialisme: "het leven is een raadsel, de mens is in de wereld geworpen als in de hel, in een afgrond van wanhoop en angst." (Jaspers).

Deze crisis van de burgerlijke sociologie wordt echter nog gestaaft aan de wanhopige situatie van de hedendaagse kapitalistische maatschappij. Als bewijskracht voert Zemtsov het volgende aan: "Lees de bladzijden van de burgerlijke kranten en daaruit komt een lawine van waanzin, een nachtmerrie van misdaden op u af. Alleen in Amerika wordt er elke 15 seconden een misdaad begaan, moord, roof of verkrachting. In 1962 waren er 1 miljoen gevallen, 2 miljoen in 1965 en 3 miljoen in 1968." (Vergelijk in het tweede deel van Zemtsov's *Opkomst en ondergang* de onder tafel geschoven cijfers over de sovjet-criminaliteit). In feite blijkt dus dat voor Zemtsov in 1969 de crisis van de burgerlijke sociologie bestaat uit het gebrek aan ideologische weerbaarheid en apologetisch potentieel. Zelf geeft hij om de rooskleurigheid van de sovjetomstandigheden te schilderen een zevental verwijzingen naar het werk van Lenin.

In 1976 schrijft dezelfde Zemtsov in *Roesskaja Mysl* een lang artikel *Het communisme zoals het is* (4), waarin hij een boekje open doet over de corruptie binnen de partij en de verdorven situatie in de sovjetmaatschappij. Interessant is enkele uitspraken van de ene Zemtsov te vergelijken met die van de andere Zemtsov om te zien hoe een mens in een paar jaar van mening kan veranderen.

In 1969 schrijft hij in Bakoe over de kapitalistische maatschappij: "Het leven is zonder hoop, zonder dromen, zonder creativiteit; de afwezigheid van diepe collectieve banden roept in de burgerlijke persoonlijkheid nervositeit, wanhoop en angst op ... Het kapitalisme vreet de mens van binnenuit op, zoals een worm een vrucht aanvreet ... In het burgerlijk bewustzijn ontstaat het ideaal van een mens die passief, onverschillig en gelaten is, die zich van verantwoordelijkheden wil ontdoen en er naar streeft zijn persoonlijke onaantastbaarheid te bewaren ... Figuurlijk gesproken is het beeld van de burgerlijke volmaaktheid aldus: een geblinddoekte mens die niet doordent wat hij schept, geleid door de "absolute vrijheid", die hem bevrijdt van elke verantwoordelijkheid en plicht ... Zijn geloof in de vooruitgang heeft hij verloren en daarmee ook het geloof in de rede en de wetenschap. Pessimisme, huichelarij en het streven op welke manier dan ook de mensen af te houden van de hartverscheurende tegenstellingen van de kapitalistische werkelijkheid - dat zijn de karakteristieke en overduidelijke kenmerken van de

hedendaagse burgerlijke ethiek."

Deze sociaal-psychologische benadering van de westerse mens doet huiveringwekkend aan, maar zeven jaar later staat in zijn artikel *Het communisme zoals het is* het volgende: "De sociale richtlijn is zodanig dat de negatieve trekken en eigenschappen van de menselijke persoonlijkheid - het gebrek aan principes, huichelarij, pluimstrijkerij en de afwezigheid van initiatief - deugden zijn geworden, omdat deze in volledige overeenstemming zijn met het amorele maatschappelijke systeem dat een volledige onderworpenheid van het individu in de hand werkt door de machtsuitoefening voortvloeiend uit een structureel bepaalde afhankelijkheid van de mensen."

Zijn breuk met het verleden neemt meer dan in zijn beschouwingen over de sovjetsociologie in zijn journalistiek werk iconoclastische vormen aan. Generaliserend veroemt hij het communisme aldus: "De historische ervaring heeft laten zien: nu en nooit kan er een communisme met een menselijk gezicht bestaan ... Immers het communisme is in het geheel niet een of ander nieuw staatssysteem, maar een oude en de allerergste vorm van dictatoriaal geweld, een systeem met een geperverteerde sociale structuur waarin niet de maatschappij de ideologie voortbrengt maar de ideologie de maatschappij."

Nu is het natuurlijk mogelijk via de methode "er staat niet wat er staat" te beweren dat Zemtsov in 1969 onder het mom van een beschrijving van de crisis van de burgerlijke sociologie een introductie geeft voor de kiene lezer die tussen de regels doorleest, van wat hem als socioloog in de Sovjetunie bezighoudt. Ook is het echter mogelijk het artikel van 1969 in het orgaan van het Centraal Comité van de Communistische Partij van Azerbajdzjan, de Opperste Sovjet en de Raad van Ministers van Azerbajdzjan te zien als de obligate verantwoordelijkheid van een partijman, waarin dan de beschrijving van de zwartgallige morele depressie in het westen deel uitmaakt van de ideologische campagne tegen de westerse verloedering. De bittere smaak over zijn ervaringen in zijn Azerbajdzjaanse carrière wordt duidelijk gemaakt in zijn recente boek met de onheilspellende titel *Partij of maffia* (5). In een recensie op dit boek vertelt de inleider van de franse vertaling het volgende over Zemtsov: "Hij is held noch denker. En dat komt goed uit want juist daarom heeft hij dat kunnen bestuderen wat geen enkele held of denker zal bestuderen. Hij was chef van de afdeling informatie van het Centraal Comité van de Communistische Partij van Azerbajdzjan. Zemtsov hield zich bezig met sociologie, een wetenschap waarvan het bestaan in de Sovjetunie een vrij vaag karakter draagt. Hij had zijn carrière te danken aan de algemeen-secretaris van het Centraal Comité, Alijev!" (6). In zijn artikel *Het communisme zoals het is* schetst Zemtsov deze periode en vertelt hoe concurrerende "klieken" sociologisch feitenmateriaal gebruiken in hun strijd om de macht: "Zoets gebeurde in Azerbajdzjan waar de voorzitter van de KGB van de republiek Alijev feiten over corruptie verzamelde en systematiseerde om deze vervolgens te gebruiken tegen

de eerste secretaris van het Centraal Comité van Azerbajdzjan. Alijev werd secretaris maar zelfs toen voelde hij zich, omdat hij geen partocraat was, onzeker en onrustig.

De dappere KGB-generaal voerde een jarenlange strijd met zijn concurrenten, en hiertoe was een eerste vereiste een organisatie die buiten het systeem om en ertegen in de problemen van de republiek zou analyseren. Zodoende werd in 1969 in Azerbajdzjan binnen het Centraal Comité een unieke afdeling in het leven geroepen, de afdeling informatie. Maar na verloop van tijd was het apparaat van het CC van Azerbajdzjan gestroomlijnd - Alijev had overal zijn vertrouwensmannen geplaatst - en daarna verviel de noodzaak tot een objectieve analyse van het maatschappelijk leven "(7).

En daarmee is dan de cirkel gesloten. De sociologie wordt weer in het ideologische keurslijf gedrongen, of moet in de "ondergrondse" gaan en via Samizdat verder van zich laten horen.

Werd in de tijd van Tsjagin de strijd binnen de sociologie op een meedogenloze, aan de partijstrijd analoge wijze beslecht, vaak met de letterlijke "ondergang" van de overwonnen fractie, in de tijd van Zemtsov eindigt de strijd met baanverlies en het verdere scala van pesterijen dat de autoriteiten voor andersdenkenden in petto hebben. Er is sprake van een "ontwikkeling" maar dit is wel een erg schrale troost...

NOTEN

1. B.A. Tsjagin, *Het marxistisch-leninistische principe van "partij"-digheid in de filosofie*, Leningrad 1974. Een ander groot werk kwam nog uit in 1975: B.A. Tsjagin, V.I. Kloesjin, *De strijd voor het historisch materialisme in de USSR*, Leningrad, Naoeka.
2. A.S.T., 1e jaargang no. 2, pag. 58.
3. A.S.T., 1e jaargang no. 4, pag. 102.
4. *Roesskaja Mysl*, no. 3108 (17-6-'76) en no. 3109 (24-6-'76).
5. Ilja Zemtsov, *Partia ili Mafia*, Les Editeurs Réunis, Paris 1976.
I. Zemtsov, *La corruption en Union Soviétique*. Précédé d'un *Eloge de la corruption en Union Soviétique* par Alain Besançon. Paris, Hachette, 1976.
6. *Roesskaja Mysl*, no. 3131 (23-12-'76), pag. 4.
7. *Roesskaja Mysl*, no. 3108 (17-6-'76), pag. 7.